

מרקס: הנוסח המתוקן, בינתיים

אמיר בן פורת

המחלקה למדעי ההתנהגות, המכללה למנהל, ראשון לציון

1. מבוא

נדמה כי התמעטותו — על סף הכיליון — של העולם שכונה "קומוניסטי" והתעצמותו של השיח הניאו-ליברלי הם הסמן הימני לשקיעתה של הפרספקטיבה המרקסיסטית האקדמית. במשך שנים רבות מקובל היה לחשוב שקיימת זיקה הדוקה בין מה שמתרחש בעולם הממשי, קרי הפוליטיקה במדינות מזרח אירופה, לבין מעמדה של הפרספקטיבה המרקסיסטית באקדמיה, ולכן נפילתה של חומת ברלין סימנה לכאורה גם את גוויעתה של האחרונה. למרקסיזם התיאורטי אירע מה שחזה המרקסיזם הצעיר לגבי הבורגנות:

כל היחסים היציבים שהעלו חלודה, על שלל המושגים וההשקפות אשר הדרת-שיבה חופפת עליהן, מתפוררים, וכל שנולדו מקרוב מתיישנים בטרם תהא להם שהות להתאבן. כל המיוחס והקבוע-ועומד מתנדף, כל הקדוש נעשה חולין, ובני-אדם נאלצים לבסוף לראות את מצבם בחברה, את יחסייהם ההדדיים, בראייה מפוכחת (מרקס ואנגלס 1998, 40).

המציאות ההיסטורית אכן ניהלה את עצמה באופן שונה במקצת מכפי שניבא לה המניפסט הקומוניסטי לפני כ-150 שנה. ההיסטוריה של "התיאוריות הבורגניות" (הסוציולוגיות, הכלכליות וההיסטוריות), כפי שנהגו לכנותן משמאל, מסמנת במובלע גם את ההיסטוריה של המרקסיזם האקדמי. כי "בחשבון האחרון" המרקסיזם האקדמי חייב דין וחשבון למציאות — גם לזו שהוא עצמו מגדיר כרלוונטית יותר ממציאויות אחרות. למעשה אין לו ברירה אלא לעמוד למשפט התיאוריה — למשפט שהוא כונן וגם לזה שכוננו תיאוריות אחרות. גם התיאוריה המרקסיסטית, על אף מה שחשבו רבים מחסידיה, אינה משוחררת מביקורת התיאוריה.

מאמר זה, שעניינו בתיקון התיאוריה ובהערכה מחדש של מודל הציר, מתמקד בסוציולוגיה של מרקס, בשעה שכידוע לא היתה למרקס סוציולוגיה מפורשת (Lefebvre 1969; Turner and Beeghley 1981), למעט הבלחות מסוימות כאשר התפנה לבחון היבטים סוציולוגיים בבקשו לעמוד על דרכי הפעולה של חברה או של קטגוריות מסוימות בתוכה (Elster 1985). על כן יש לחלץ את הסוציולוגיה של מרקס מתוך כתביו. יש גם להחליט על אופן הקריאה בכתביו: אני מציע לקרוא את מרקס בסוגריים, מעין קריאה נוסח

הוסרל (Turner 1986). לשם כך יש לברור מתוך הכתבים הרלוונטיים את המושגים ואת ההנחות הנושאים משמעות של סוציולוגיה. שאר הדברים מונחים בצד, בסוגריים. מושגים שמקום לידתם בפילוסופיה "מטהורים" מן הדמיון הפילוסופי שלהם, כמובן רק לצורך העניין הנוכחי. כך למשל המושג "מודעות", שמרקס שאל מן הפילוסופיה של הגל ושדרג אותו, הופך למושג סוציולוגי כשהוא מוגדר ונתפס בהקשרו ההיסטורי-חברתי (Ben-Porat 1987). מרקס עצמו העניק מניה וביה הגדרות סוציולוגיות לכמה ממושגי המפתח של התיאוריה שלו: ראו הקטע המצוטט להלן (בעמ' 45) מהמבוא לביקורת הכלכלה הפוליטית. קריאה בסוגריים נועדה להפריד ולבודד את הסוציולוגיה המרקסיסטית של מרקס ושל ממשיכיו-מתקניו. כידוע הפרדה כזו אינה יכולה להתמלא בשלמות, ואף על פי כן היא נחוצה לענייננו.

מרקס עצמו היה ער לכך שמשוהו לקוי בניסוחו התיאורטי הנחרץ, אך אנגלס רעו הוא שטרם להזהיר את הבאים מפני חיפזון יתר ביחס לטענה כי התשתית היא הקובעת (כמובן הדטרמיניסטי של המושג קביעה) את כל מעשיו של בניין-העל. אנגלס, שהוסיף לחיות אחרי מרקס, הבין וגם חש שהניסוח הדטרמיניסטי לקוי ואינו עומד במבחן. בהתייחסו אל הקביעה הסיבתית החד-כיוונית בין התשתית לבניין-העל הציע אנגלס, במכתבו לבלוך מ-21 בספטמבר 1890, מעין תיקון-התנצלות כשהוסיף מושג מחלף, "בחשבון האחרון": "השפעת הכלכלה על בניין-העל נעשית במסגרת של אוטונומיה יחסית, היינו לבניין-העל יש כוח משלו לעצב את הסדר החברתי, יהא טיבו (ההיסטורי) אשר יהיה. ברם לכלכלה המילה האחרונה" (Meyer 1963, 157). במכתב לרעו סטרקנברג מ-25 בינואר 1894 כתב אנגלס: "לא המצב הכלכלי הוא הסיבה או הגורם הפעיל היחיד, בעוד כל שאר הדברים הם פסיביים. ישנה דווקא אינטראקציה על בסיס הנחיצות הכלכלית, הגוברת (רק) לאחרונה" (Bottomore and Rubel 1956, 19). שנים רבות לאחר מכן ישמש המושג "בחשבון האחרון" את לואי אלטוסר שיציע תיקון בתיאוריה המרקסיסטית, תיקון שישאיר על כנה את הנחת היסוד בדבר המעמד המיוחס של ה"כלכלה", כמובן שמרקס מייחס למושג זה.

הבעיה המרכזית שאותרה עד מהרה בתיאוריה המרקסיסטית האורתודוקסית (למשל וגנר 1978) היתה בעיית "מודל הציר" של מרקס, כפי שאפשר לכוונתה בקצרה: הטענה על אודות יחסים סיבתיים חד-כיווניים בין הכלכלה כתשתית (תהליך הייצור) לבין מבנה-העל – הפוליטיקה, האידיאולוגיה, התרבות וכדומה. טענה זו ממצה את כל הסוציולוגיה של מרקס: את התיאור, את ההסבר ואת התחזית לגבי אופן התארגנותם של "יחסים חברתיים" בכל מצב היסטורי. כל מרקסיסט מתחיל יודע שאצל מרקס מתחילים בתשתית, בתהליך שבו נוצרים תנאי הקיום החומריים, ומשם ממשיכים הלאה. בשל פרסומם המאוחר של כמה מן הכתבים אי-אפשר היה להשקיף על סך ההיבטים התיאורטיים, ומודל הציר, או לחלופין "התיזה הפונדמנטליסטית", נתפס בצדק כגרעין של התיאוריה כולה. ידיעתו היתה הצופן והיא סיפקה את המפתחות לגזירתן של הנחות נוספות, שהרחיבו את תחולתה של התיאוריה. למרות ה"התנצלות" של אנגלס וההסתייגויות של מרקס עצמו, מודל הציר היה

ל"תנאי הכרחי" בבינוי התיאוריה כולה, כאשר "תהליך הייצור" הוא בעצם התנאי ההכרחי העומד מעל כל התנאים האחרים. גם ניאור-מרקסיסטים ומרקסיסטים תרבותיים ו"פוסטים" למיניהם (גיימסון 2002; Callinicos 1976) רוחשים יחס מעורב של דחייה-משיכה כלפי מודל הציר. שכן כלל אולטימטיבי אחד מנחה את הדיון כולו מאז ימי מרקס ועד היום: מי שמבטל לחלוטין את מודל הציר מוחק את התיאוריה. בסיכומו של דבר המודל הזה מקיים או מפיל את התיאוריה המרקסיסטית (הסוציולוגית) כולה.

אבל כפי שאפשר להיווכח, מוסיף להתנהל ויכוח אקדמי ותיק ורב-משותפים בשאלה כיצד יש לעצב את המודל הזה. מעטים בלבד ממשיכים להחזיק בגרסה הקלאסית הגולמית, הקובעת שהכלכלה – תהליך הייצור – היא זו שמנחה וקובעת את כל צורתו ואת כל תוכנו של בניין-העל. מעטים טוענים שהפוליטיקה, האידיאולוגיה והתרבות הן "משתנים תלויים", קרי אפיפנומנה, או לחלופין שהן גורמים פונקציונליים (Cohen 1978). רוב החוקרים וההוגים המרקסיסטים בעבר וגם בימינו אינם סוברים כך. מאז שהיתה התיאוריה המרקסיסטית לרשות הרבים ודווקא בהקשרים פוליטיים מסוימים, הוצעו ונבחנו הסברים ותיקונים למודל הציר, שכן למרקסיסטים המתמידים ברור היה, על סמך קריאת המציאות הקפיטליסטית שאחרי מרקס, שהמודל בצורתו המקורית "אינו עובד". העקשנים במיוחד מעדיפים את טיעוניהם של אמרה לקטוש (Lakatos 1965) על פני אלו של תומס קון (Kuhn 1962) בדבר קיומה/כיליונה של תיאוריה, והם ממשיכים לשפץ את המרקסיזם האקדמי.

2. תיאוריה ופני המציאות

במבוא לביקורת הכלכלה הפוליטית מוצגת הנוסחה הבאה, הטומנת בחובה את כל יסודות החשיבה הסוציולוגית של מרקס:

בייצור החברתי של חייהם נכנסים בני האדם ליחסים מוגדרים חינוניים אך בלתי תלויים ברצונם, יחסים של ייצור התואמים לשלב מוגדר של התפתחות כוחות הייצור החומריים שלהם. הסך הכללי של יחסי ייצור אלו מהווה את המבנה הכלכלי של החברה, את המסד האמיתי שעליו צומחים מבנה-על לגלי ופוליטי שאליהם תואמת צורה מסוימת של מודעות חברתית. אופן הייצור של החיים המטריאליים מתנה את תהליכי החיים החברתיים, הפוליטיים והאינטלקטואלים בכלל. לא התודעה של בני האדם היא שקובעת את הווייתם, נהפוך הוא, הווייתם החברתית היא שקובעת את תודעתם (Marx 1911).

בפסקה זו נעוצים שורשי הוויכוח האקדמי "בתוך המשפחה" (וגם מחוצה לה) החל באנגלס. התיאוריה, להבדיל מהאידיאולוגיה (גם מרקס נכשל לא אחת בהיעדר הבחנה ביניהן), עברה כמה טלטלות, אך כמו מונחית בידי גירוסקופ היא שבה להתייצב על בסיס הנחותיה הראשוניות. כמה אינטלקטואלים אוהדים ניסו בשלב מאוחר יותר "להעמיד את מרקס על רגליו", כלומר לעשות למרקס מה שהוא עשה לדבריו להגל, למשל להציג אותו

כפוסטמודרניסט (ג'יימסון 2002; Callinicos 1976). אבל אלו ניסיונות חסרי תכלית ויש להתייחס אליהם כאל מטונימיות חוץ-תיאורטיות משעשעות (Derrida 1994; Meyer 1963). הפרשנות שלידתה בראשית המאה ה-20, ושהפכה לא אחת לרביזיה, נעשתה ככל הנראה בתום לב, שכן כמה מכתביו החשובים בדיעבד של מרקס, כמו "האידיאולוגיה הגרמנית" ו"הכתבים הכלכליים-פילוסופיים", נתגלו או פורסמו רק ב-1932. לכן הדיון של אנשי הדור השני – פרנץ מהרינג (Mehring 1936), גיאורגי פלכנוב (Plekhanov 1953) וקרל קאוטצקי (Kautsky 1927) – וגם של חלק מאנשי הדור השלישי, למשל אדוארד ברנשטיין (Berenstien 1911), התנהל על בסיס החומרים שהיו לנגד עיניהם ובהשראת פרשנותו של אנגלס, שנטה לעתים למתוח את הפירוש מעבר לגבולות הטקסט. דיון זה קבע למעשה את הקאנון המרקסיסטי, שלפיו מודל הציר (תשתית בניין-על) הוא שבר הזכוכית הקולט ומסנן את כל פריזמת הצבעים. הקאנון הזה, שהשפיע על גבולות ההתייחסות והפרשנות של התיאוריה, הושפע מאוד ממה שהתרחש אז ב"תחום ההזדמנויות ההיסטוריות" שבו חיו ופעלו הוגים אלו. "התיזה האחת-עשרה" החוץ-תיאורטית של מרקס (Marx 1939), שקבעה כי עכשיו "על הפילוסופים לשנות את העולם", היתה משום-מה לפרימט המניע של המרקסיזם. לאורה הושקע מאמץ תיאורטי רב לקרוא את העולם "קריאה פרקטית": להכפיף את החשיבה התיאורטית למאבק המעמדי, כלומר להעדיף את הפוליטיקה על פני ערכאות אחרות.

העיסוק בתיאוריה ידע עליות ומורדות, לעתים באשמת המנהיגות הסובייטית, שלדעת אריק הובסבאום "בחרה לגבות את הארגומנטים הפוליטיים שלה בטקסט אוטוריטרי" (Hobsbawm 1982, 335), אך גם באשמת אינטלקטואלים מסוימים, "אורגניים" ו"לא אורגניים", שהתפתו להאמין בפרויקט הסובייטי והשעו בידעין ובכוונה את התכונה המאפיינת ביותר של אינטלקטואלים: הביקורת, העמידה המתמדת על קצות האצבעות. חברי אסכולת פרנקפורט נטלו על עצמם את המשימה לבחון את הטקסטים בחינה ביקורתית ובעיקר התנפלו בשצף קצף על מודל הציר. ברם חברי האסכולה לקו בחוסר תיאום זמנים מסוים בין המציאות לתיאוריה, כאשר בעודם דוחים את מודל הציר התייחסו בבזו להתעצמותה של "תרבות המונים", שהמסמן שלה היה דווקא תרבות מעמד העובדים. ובאשר לתיאוריה עצמה, בהטיית הכף אל בניין-העל ותוך הבלטת חשיבותה של התרבות נדחקה אסכולת פרנקפורט אל גבולות התיאוריה המרקסיסטית (Slater 1977), אל קו הגבול שחצייתו היא בעצם נטישת התיאוריה לטובת תיאוריה אחרת.

מרקס "מעולם לא כתב הסבר למתודה שלו בנוסח דירקיהיים ב'כללי המתודה הסוציולוגית' או בנוסח חיבורו של ובר 'על האובייקטיביות במדעי החברה ומדיניות חברתית'" (Bottomore 1975, 11). למרקס ולאנגלס, טוען כריסטופר מקמהון (McMahon 1999), אין גם תיאוריה על תרבות, אף שהם מילאו מאות דפים על ספרות ועל אמנות (למשל "סוציולוגיה" (Mulhern 1992; Nelson and Grossberg 1989). מרקס לא השתמש במושג "סוציולוגיה" אף שהכיר את כתביו של אוגוסט קונט, מי שנחשב אבי הסוציולוגיה, אולם הוא לא העריך

אותם במיוחד. הוא פסל בעיקר את ההשקפה הפוזיטיביסטית הוולגרית שהנחתה את קומנט בכתבתו (Bottomore and Rubel 1956).

למרקסיזם התיאורטי כמה חולשות, שנידונו שוב ושוב בספרות המוקדמת והמאוחרת. "מה שעולה במוחנו איננו 'אינטרפרטציה' נוספת, אלא קודם כל ניסיון לשקם את חשיבותו המקורית של מרקס" (Lefebvre 1969, 3). צד זה של הדיון — שיקום התיאוריה, שנדחה לעתים מפני הפרקטיקה הפוליטית הדוחקת (Thomas 1991) — הלך והתעצם דווקא במערב הקפיטליסטי, במקומות שבהם המפלגה הקומוניסטית לא אנסה את התיאוריה. השתתפו בו הוגים מתחומים שונים: היסטוריונים, פילוסופים, סוציולוגים, פסיכולוגים ואף חוקרי ספרות ואמנויות אחרות. הם הציעו תיקונים באמצעות מה שהם כינו "ביקורת התיאוריה", המבוססת על אחת הסכמות הידועות ביותר שהציעה הפילוסופיה של המדע (וינריב 1985). הצעותיהם של אחדים מהם אף התאפיינו בקרבה רבה למודל הפוזיטיביסטי, שרבים מהמרקסיסטים מתעבים (Gamble 1999). ברם שימוש מושכל בפוזיטיביזם לא רק שלא הזיק לחשיבה התיאורטית, אלא אף הועיל, בעיקר משום שהוא אילץ את המרקסיזם להיות קשוב למציאות שהוא מתאר, מסביר ואף מנבא את עתידה. קבוצה גדולה של חוקרים לא היססה לכפות על התיאוריה התייחסות פוזיטיביסטית, קרי התמודדות ישירה עם המציאות האמפירית. למעשה גם מרקס עצמו לא נרתע מכך.¹ שני מאמצים כאלה של ביקורת התיאוריה היו מוקד הדיון בהמשך, שניהם ביקשו לתקן את מרקס. המאמץ הראשון היה זה של קבוצת מחברים מאסכולת פרנקפורט, אל נכון אלו שראו עצמם מקורבים למרקסיזם. המאמץ השני היה של הפילוסוף הצרפתי לואי אלתוסר, המייצג גם הוא מעין אסכולה. הניתוח וההשתלה שביצע אלתוסר בחלק מסוים של התיאוריה של מרקס הציל אותה כפי הנראה מכיליון.

3. פוסט-מורטום

כל עוד אין מקפידים על ההבחנה בין מרקס של התיאוריה לבין מרקס של הפרקטיקה הפוליטית, יכול כל אחד להטביל כמעט כל דבר בשמו של מרקס. העניין של מאמר זה הוא בתיאוריה הסוציולוגית שאפשר לחלץ ממרקס, תוך ערעור על כמה מהפרשנויות שנלוו לה במהלך השנים. השאלה המנחה את החלק הזה ואת הבאים אחריו היא: לאן הוליכו מי שהוליכו את המרקסיזם כתיאוריה, ומה אפשר היה לעשות בעבר ובהווה כדי לתקנה? מרקס הותיר כאמור קצוות פתוחים, ועל כן נדמה היה לממשיכיו — אלו שהכירו אותו מקרוב ואלו שהצטרפו למחנה מאוחר יותר — כי מותר וגם צריך לשכלל את התיאוריה ואף לתקנה במקומות הדורשים תיקון. מרקס עצמו היה ער לכך שכמה מהנחותיו אינן עומדות במבחן המציאות ולא חשש לתקן (מהרינג 1941; Blumberg 2000). ברם הגרעין המרכזי של התיאוריה ובתוכו "מודל הציר" — התנאי ההכרחי — נותרו על כנם. כפי שנראה, מודל

¹ למשל Thompson 1978; Elster 1985; Cohen 1978; Giddens 1982; Wright 1985.

הציר היה מכשול בדרך להתפתחות התיאוריה ולעצם קיומה. עריצות המושגים ששררה בעבודה המרקסיסטית לאחר מרקס (Thomas 1991, 43) הועילה לפוליטיקה (ל"איזמים" השונים), אך הזיקה מאוד לתיאוריה.

ב-1932 ראו אור שניים מכתביו של מרקס: האידיאולוגיה הגרמנית והכתבים הכלכליים-פילוסופיים. פרסומם עורר תפנית בחשיבה התיאורטית. ההתגוונות של המשפחה המרקסיסטית עוד טרם מלחמת העולם הראשונה ובין שתי המלחמות (Kolakowski 1970) התרחשה למעשה על רקע הפולמוס בדבר דרך התפתחותה של התיאוריה המרקסיסטית, ותוך כדי עימות עם מציאות שלא נענתה לטענות התיאוריה, למשל ל"תיזת ההתרוששות" ול"התאדותו של המעמד הבינוני". שוב ושוב מודל הציר, החלוקה לתשתית ולבניין והקביעה הסיבתית החד-כיוונית ביניהם היו למרכז הפולמוס: מי שנטה לבטל לחלוטין את המודל הזה, כלומר לכפור בכורה של יחסי הייצור, לא יכול היה להמשיך ולקרוא לעצמו תיאורטיקן מרקסיסט, כיוון שבכך דחה את הרציונל ואת המכניזם גם יחד. הדיכוטומיה בין תשתית לבניין-על והיחס ההיררכי הסיבתי החד-כיווני הם רכיביו של מודל המפתח. ברם דווקא המודל הזה הקשה על קבלת התיאוריה ועל התפתחותה ושיחק לידיהם של המערערים על תוקפה. מרקסיסטים רבים חשו אי-נוחות נוכח מודל זה וביקשו לעצבו מחדש באופן שישחרר את התיאוריה מהכבלים שהיא אסרה על עצמה (Lukacs 1971), אך ישמור על צורתה ועל תוכנה.

לאחר שפורסמו כל כתבי מרקס ואפשר היה ללמוד אותם החלו להישמע הערעור והביקורת. החצים כווננו אל הקורפוס התיאורטי. אלפרד מאייר (Meyer 1963) טוען כי בדרך משונה שילב המרקסיזם שתי השקפות עולם תיאורטיות שאינן מתיישבות בקלות זו עם זו: האחת מכונה "השקפת העולם המכניסטית" והאחרת מכונה "השקפת העולם הפונקציונלית". ההשקפה המכניסטית מתמקדת בשושלת של סיבתיות ומניחה שכל שינוי הוא תוצאה של פעולה מסוימת שקדמה לו. השקפה זו מקדשת למעשה את הדטרמיניזם העולה ממודל הציר. בעבר היה קאוטצקי אחראי לגיוסה של השקפה זו לטובת המרקסיזם (שם). בהווה עושה זאת ג'רלד כהן (Cohen 1978), המגייס דווקא את הפונקציונליזם לטובת המרקסיזם. הראשונות של מודל הציר ומרכזיותו בולטות במיוחד בשתי השקפות אלו, העוקבות למעשה אחר הגרסה האורתודוקסית של התיאוריה המרקסיסטית. בסיכומו של דבר מוענקת כאן תמיכה להנחה שכל מה שיש בבניין-העל מתנקז לכלכלה (לתהליך הייצור של תנאי הקיום).

אבל כאמור המודל הזה, ובמיוחד ההסבר הדטרמיניסטי הטבוע בו, הטרידו את מנוחתם של החוקרים (Gould 1978) והם חיפשו דרך להציע מודל "כשר" יותר, כזה שישמור על רוח התיאוריה, קרי על הנחותיה ועל מושגיה הבסיסיים. ארבעת פרשני המרקסיזם הקלאסי — לבריולה (Labriola), קאוטצקי, מהרינג ופלכנוב — נטלו על עצמם את המשימה לייצר מורשת תיאורטית ובו בזמן למתוח את התיאוריה של מרקס למקומות ולתחומים שמרקס לא הגיע אליהם מסיבות שונות (Anderson 1979). מאוחר יותר הצטרפו

אליהם אנשי הפלג הרוסי: לנין, לוקסמבורג, הילפרדינג, טרוצקי ובוכרין, כולם אנשי הגות ופרקטיקה פוליטית. דווקא אלו נעשו שלא במתכוון פורצי דרך בביקורת התיאוריה, משום שהעיונות בין הסכמה התיאורטית לבין הפרקטיקה הפוליטית היה בלתי נמנע מעצם היותם מעורבים עד צווארם במאבק הפוליטי של זמנם. הם ואחרים החלו לשאול שאלות על תוקפו של בניין-העל (באואר על הלאומיות, אדלר על המדע החברתי, רנר על המבנה המעמדי), וממילא תהו על צורתה ועל תוכנה של הזיקה שבין בניין-העל לתשתית. לדברי טום בוטומור, כך החלה להיווצר הסוציולוגיה המרקסיסטית (Bottomore 1975). אבל מודל הציר המשיך למשול בכיפה; מי שהעז למרוד בו, כמו ברנשטיין (Bernstein 1911), הוקע פוליטית, אידיאולוגית ותיאורטית.

נקודת המפנה במעמדו של מודל הציר נרשמה כאשר החל דיון פרטני ועצמאי בבניין-העל, ובעצם בתרבות. החל בכך פלכנוב כאשר העמיד "ביקורת מרקסיסטית של התרבות", אך זו היתה כלואה עדיין ביחסי הסיבתיות שבין התשתית לבניין-העל (McMahon 1999, 198). לאחר מלחמת העולם השנייה נעשה הדיון בתרבות ותיאוריה של התרבות לאחד המוקדים של האינטלקטואלים השמאליים, שייצור תיאוריה היה עיסוקם העיקרי.² כמה מהחוקרים שהצהירו על זיקתם למרקסיזם הלכו רחוק יותר: הם דחו את מודל הציר המקורי והחלו להתענג על מושג האוטונומיה של בניין-העל בכלל ושל התרבות בפרט, תוך כינון תיאוריה של תרבות (Nelson and Grossberg 1989). אך עוד קודם לכן, בשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20, החל מהלך של היפרדות מהתנאים המגבילים של מודל הציר. מי שעמדו מאחורי המהלך היו חברי אסכולת פרנקפורט, שחלקם חשבו והגו כמרקסיסטים, אך תבעו ולמעשה הציעו רביזיה בנקודות הרגישות ביותר של התיאוריה.

4. אסכולת פרנקפורט חסרת מנוח

בספרו עידן הקיצוניות מסמן הובסבאום (1999) את סיום מלחמת העולם הראשונה כנקודת ההתחלה של המודרניזם האוטונומי. בהקשר זה עמדה התיאוריה המרקסיסטית למבחן שאפשר לכנותו מבחן האוטונומיה של התרבות. אי-אפשר היה שלא לעמוד על השפעת התרבות על התנהגותם של גברים ונשים ואי-אפשר היה לתרץ זאת אך ורק במיקומם בתהליך הייצור: היו בורגנים חדשים שנטו לשמאל והיו פועלי ייצור שנטו לימין. אי שם בכלא האיטלקי החל אנטוניו גרמשי (2004) לרשום את הגיגיו על הפגמים של מודל הציר ועל חשיבותו העצמאית של בניין-העל, אך אלו זכו להתפרסם במערב רק כעבור דור. אסכולת פרנקפורט, שהתארגנה סביב המכון למחקר חברתי בפרנקפורט שבגרמניה, נטלה על עצמה את המלאכה הזו.

מסיבות שונות תחום ההזדמנויות ההיסטורי שבין שתי מלחמות העולם, ובעיקר

² Gouldner 1985; Thompson 1978; Williams 1981; גרמשי 2004.

שנות העשרים והשלושים, היו כר פורה לצמיחתן של ביקורת ורביזיה – אגב, לא רק ביחס למרקסיזם. מקור הנביעה של ביקורת זו היה קבוצות שונות של אינטלקטואלים, ששמרו על אוטונומיה מחשבתית יחסית.³ גם בקרב אלו שהשתייכו למפלגות פוליטיות שמאליות, סוציאליסטיות או מרקסיסטיות נשאלו שאלות בעלות נימות ביקורתיות. אבל לאוטונומיה המחשבתית היתה נחוצה גם הוויה אוטונומית, קרי מרחק מארגון פוליטי הכופה על חבריו נאמנות ללא תנאי. אסכולת פרנקפורט נהנתה משני העולמות, מאוטונומיה מחשבתית ומאוטונומיה ארגונית – האחרונה בזכות תמיכה כלכלית שהעניק לה אביו של אחד מחבריה, פליקס וויל, שהיה בעל ממון.

בהשראת הפוליטיקה הריאלית של סביבתם וראשיתה של כתיבה מרקסיסטית ביקורתית (Lukacs 1971; Korsch 1970), הציבו כמה מחבריה הבולטים של אסכולת פרנקפורט את מוקד הדיון התיאורטי בניין-העל. מודל הציר נדחה; החלופה שהציעו המרקסיסטים מאסכולת פרנקפורט ביקשה לעשות שני דברים גם יחד: לנסח מחדש את מעמדו של בניין-העל, קרי להעניק לו אוטונומיה תיאורטית, ולשמור על "רוח הדברים המרקסיסטית", קרי לשמור על המסגרת המחשבתית שהציע מרקס.

חוקרי המכון פירקו את התרבות לכמה מרכיבים, שנראו להם ראויים אך עמומים ואף חסרים בתיאוריה של מרקס. הם הקדישו תשומת לב לתחומים מדעיים שלא זכו להתייחסותו של מרקס מסיבות שונות, כמו הפסיכולוגיה. "מאמצייהם של חוקרי המכון כווננו לעקב אכילס של ההגות המרקסיסטית המסורתית ומחדשה בשנות ה-20" (מִידֶן ויסעור 2003, 15). יתרה מזו, הם קבעו כי הבעיה המרכזית של המרקסיזם היא הזנחת המכניזם המחבר בין היחיד לסביבתו החברתית, כלומר התעלמות מהיסוד הפסיכולוגי שהוא בעצם האחראי ליצירת התודעה. מקס הורקהיימר למשל ציין שנחוץ מודל פסיכולוגי שישלים את החסר במרקסיזם, ואריך פרום השקיע מאמץ רב בכיוון זה. מחקריו גילו לחברים במכון כמה דברים חשובים על מעמד העובדים הגרמני, שלא עלו בקנה אחד עם התיזות של מרקס. כך למשל במקום "אישיות מהפכנית" רבו בקרב המעמד הזה דווקא בעלי "אישיות סמכותית" או "פשוטית" (שם, 15), הנוטה לתמוך במנהיג חזק ובפתרונות כוחניים שמקור נביעתם בימין הקיצוני. חוקרי המכון העלו למעשה ש"הסוכן המעמדי", קרי מעמד העובדים, אינו נכון לעשות מה שהטילה עליו ההיסטוריה.

ברם לו פנו החוקרים מאסכולת פרנקפורט להעמיד את היסוד הפסיכולוגי במקומו של מודל הציר, הם היו פונים עורף למרקסיזם התיאורטי. שכן כאמור מודל הציר גילם באופן ממצה את ההנחות המרכזיות של התיאוריה, שהחשובה שבהן והבלתי ניתנת להמרה היא ההנחה בדבר קדימותו של מה שמכונה כיום בעקבות אמיל דורקהיים "המבנה החברתי", ובהקשר למרקס יש להוסיף, "המבנה החברתי ההיסטורי". יתרה מזו, אין למרקסיזם קיום כתיאוריה בלי המעמד המיוחס שהוא מקנה לתהליך הייצור החברתי (הערכאה הכלכלית).

³ Mannheim 1960; Williams 1981; Gouldner 1985.

המרקסיסטים מאסכולת פרנקפורט ידעו זאת, ולכן הם כיבדו את הפסיכולוגיה, אך לא המירו את ה"חברה" בנבירה בנפשו של היחיד, ונזהרו מלהפוך את הגורם הפסיכולוגי להסבר מן המעלה הראשונה. הם פנו לתרבות ובמיוחד לתרבות ההמונים כדי להציע תיקון או רביזה בתיאוריה המרקסיסטית, וממילא במסקנות הפרקטיות הנובעות ממנה. הם שינו במידה מסוימת את נקודת המוצא של התיאוריה, מ"מבנה חברתי היסטורי" ל"תרבות היסטורית", אבל התאמצו מאוד שלא לבטל את מעמדו המיוחד והמסביר של "תהליך הייצור החברתי". הם עשו זאת באמצעות הדגשת הזיקה ההכרחית בין "המצב המעמדי" להקשר התרבותי. התרבות הפכה אצלם לחלק מה"אקספליקנדום" – לאחד הגורמים המסבירים את יצירתו ואת שימורו של הסדר החברתי (במקרה שלהם, הקפיטליסטי). אך כפי שיובהר בהמשך, נותרה בעיה תיאורטית לא פשוטה והיא קביעת היחסים בין התרבות לתהליך הייצור: כיצד להעניק לתרבות מעמד של גורם מסביר ובו בזמן לשמור על מעמדו הבכיר של תהליך הייצור?

"תרבות ההמונים" או לחלופין "תעשיית התרבות" היו למושג מפתח בחשיבתם של כמה מבכירי החוקרים, כמו תיאודור אדורנו ומקס הורקהיימר. מנקודת מבטם תרבות זו סייעה להתעצמותו של תהליך ההתמסחרות, שבו הם ראו, בעקבות מרקס, עוולה בוטה במיוחד של המשטר הקפיטליסטי (Horkheimer 1972; Adorno and Horkheimer 1981). יתרה מזו, תרבות ההמונים היתה לתפיסתם אחד המכניזמים לשעתוק ההגמוניה הקפיטליסטית,⁴ והאחראית לתמיכתו של הפרולטריון בימין השחור והחום באירופה. לאחר מלחמת העולם השנייה תואשם תרבות ההמונים גם בתמיכה במאפליה הנאצית.

אך כדי להעמיס על תרבות ההמונים אחריות היסטורית צריך היה לנסח את מעמדה בתיאוריה: הורקהיימר וחבריו דחו כאמור את הלוגיקה של מודל הציר, שממנה משתמע כי התרבות היא ההשתקפות (האפינומנה) של הבסיס הכלכלי. הם הציעו ניסוח חלופי הקובע כי לתרבות יש אוטונומיה משלה ועל כן גם השפעה מתווכת משלה (Jay 1973). הם אף העזו והלכו רחוק עוד יותר: התרבות נתפסה לא רק כגורם מתווך, אלא גם כגורם מעצב בזכות עצמו. ברם המרקסיסטים בקרב אסכולת פרנקפורט נזהרו שלא "לשפוך את התינוק עם המים". ביטול הבסיס המטריאלי של התיאוריה המרקסיסטית לא היה על סדר היום הפולמוסי שלהם, הם אך סברו שיש לסדר אחרת חלק מהיחסים בין מרכיבי התיאוריה, כלומר לתקן את מודל הציר.

חברי אסכולת פרנקפורט סידרו מחדש את התיאוריה באמצעות איגוף: הביקורת הופנתה כלפי הפרקטיקה של התרבות, או בלשונם של אדורנו והורקהיימר, כלפי תעשיית התרבות שנידונה בספרם הדיאלקטיקה של הנאורות (Adorno and Horkheimer 1981). הביקורת לא פסחה על תחום כלשהו בתרבות, כולל מוזיקה וספרות גבוהה, אך עיקרה הופנה כלפי תעשיית התרבות העממית. לזו יוחסה קונוטציה שלילית בכוונה תחילה (Jay

Jay 1973; Slater 1977; Bernstein 2001

(1973), וזאת דווקא בהקשר לנוסח האורתודוקסי של המרקסיזם (מודל הציר), שעל פיו צריכה היתה התרבות העממית לשמש כר פורה לצמיחתה של מודעות מעמדית ולעיצוב מודעותו המהפכנית של הסוכן המעמדי. בין שתי מלחמות העולם הלך הקפיטליזם והתעצם, אך הניגודים המבניים שאיימו לכלותו מבפנים — למשל המשבר הכלכלי בגרמניה ומשבר 1929 בארצות הברית — התעצמו אף הם. הקפיטליזם אכן נראה כמי שכורה לעצמו את קברו. למעט כמה ניסיונות סרק, מעמד העובדים דווקא הפנה עורף למה שמרקס הגדיר לו כמשימתו ההיסטורית. אדורנו והורקהיימר תלו את הרפיון המעמדי הזה בתרבות ההמונים, שחלקה הנכבד התגלם בתעשיית התרבות שיצר הקפיטליזם כדי להגן על עצמו, וחלקה האחר נוצר בידי ההמונים — מעמד העובדים — כדי לספק צרכים מידיים שלא היו חשובים במיוחד בעיני שני ההוגים (למשל הכדורגל). מכל מקום, אדורנו והורקהיימר הדגישו את המשמעות האוטונומית של התרבות בהקשר לסדר החברתי ובמיוחד בהקשר לתהליך הייצור.

את חצי הביקורת הפנו אדורנו והורקהיימר כלפי תרבות ההמונים: תעשיית התרבות היא פרויקט של "נאורות שכנגד", שבו "השליטה הטכנית על הטבע נעשית להתניה המונית ולאמצעי שנועד לכבול בשרשראות את התודעה" (Jay 1973, 45). את מאמרו "תעשיית התרבות: נאורות פְּהוֹנָאָת המונים" פרסם אדורנו ב־1969, לאחר שהתנסה בחיי התרבות האמריקנית ולאחר שאסכולת פרנקפורט נמוגה למעשה. במאמרו זה חשף אדורנו את הקשר בין תרבות לשליטה מעמדית:

תעשיית התרבות... כוח זה שאין להימלט ממנו, מיוצר על ידי סוכנויות העסקים... לצרכן לא נותר דבר למיין שלא מוין מראש על ידי הסכימאטיזם של היצרן... בהיותה [התרבות] רק עוד סגנון ותו לא היא חושפת את סודו של הסגנון הזה — הציטונות כלפי ההירארכיה החברתית (מִי־דן ויסעור 2003, 162, 167).

אדורנו האליטיסט תולה את האשם בקפיטליזם, שאינו יודע שובע בחיפוש אחר רווח, אך אינו מנקה את הצרכנים (כלומר את מעמד העובדים) מאשמת שיתוף פעולה וכניעה. מחוז התרבות מתואר אצלו משום־מה כמרחב שבו נוצר מעין פיוס, שביתת נשק בין־מעמדית, מקום שבו אין נגיעה לדיאלקטיקה התודעתית היוצרת זהות ומאבק — כאילו לא מתרחש שם כל מאבק על עיצוב פני המציאות ושחקניה. לאמיתו של דבר אדורנו וחבריו היו ערים מאוד למתרחש בערכאה זו, אך לא היו ערים לפוטנציאל ה"שמאלי" הטמון דווקא בתרבות ההמונים. נראה שמבחינתם תרבות והמונים הם תרתי דסתרי, ולא תיתכן תרבות המונים בעלת תרומה של ממש לעיצוב המודעות הנכונה.

כל מי מהם שקרא את *History and Class Consciousness* של גיאורגה לוקאץ' (Lukacs 1971) יכול היה לעמוד על הבעייתיות הטמונה בתיזת המעבר מ"מעמד כשלעצמו" למעמד "בעבור עצמו", תיזה ששיקפה למעשה את הכשלים הטמונים במודל הציר. שני חסרים של מודל זה צרמו כבר אז: האחד הוא דגש היתר של הגרסה האורתודוקסית

על תהליך הייצור לעומת שאר הערכאות, תוך ביטול האוטונומיה של התרבות והפיכתה כאמור לאפיפנומנה; והאחר הוא התעלמות כמעט מוחלטת מההיבט הפסיכולוגי. למרקס לא היתה "פסיכולוגיה" בכלל, וביחס למעמד העובדים בפרט (Adorno 1981). הטיפול של מרקס במושגים מודעות ופטיש — שני מושגים המשוועים לסיוע מצד הפסיכולוגיה — נשען על תנאים חברתיים והיסטוריים חיצוניים למשתתפים כפרטים (Lefebvre 1969). אחדים מחברי אסכולת פרנקפורט שידכו למרקס את פרויד (Jay 1973) במטרה לשחרר את התיאוריה מהאינסטרומנטליות ומהמכניות שלה ולהציע הסבר פנימי לזיקה ההדדית בין צרכים, אנשים ומבנה חברתי, ובמיוחד ליצירת הזהות הקולקטיבית המתגלמת במודעות המעמדית, ולחלופין לכישלונה הנראה לעין כבר בשנים ההן להתגלם במודעות מעמדית דווקא.

אפשר לייחס לחברי אסכולת פרנקפורט שני חידושים או תיקונים ראויים. הראשון הוא כאמור המעמד שהעניקו לתרבות ביחס למכלול החברתי ובמיוחד ביחס לתשתית, קרי לתהליך הייצור. והשני, הקשור הדוקות בראשון, הוא התקת הדיאלקטיקה גם אל מבנה-העל ובמיוחד אל התרבות. עד זמנם נהוג היה להתייחס לדיאלקטיקה כאל מתח מבני בלתי פתיר הטמון ברכיבים של תהליך הייצור (למשל בין שיטת הייצור ליחסי הייצור). באמצעות דיאלקטיקה זו אפשר היה להציע הסבר לשינוי הסדר החברתי, הסבר שהתמצה בדרך כלל במשבר שבעקבותיו תבוא מהפכה שתזעזע את כל המבנה החברתי ההיסטורי המסוים. הסבר זה היה קשור בעבותות למודל הציר. לצורך העניין ישמשו אדורנו והורקהיימר שליחי ציבור של אסכולת פרנקפורט. הלהט המרקסיסטי-תיאורטי של השניים הלך ודעך במרוצת השנים. על אף תשומת הלב הרבה שהקדישו לקשר בין תיאוריה לפרקטיקה, ההיבט הפרקטי — במשמעות הפשוטה של מעורבות פוליטית — לא אפיין אותם ממילא (Slater 1977). מכל מקום, הדיון בשאלת המפתח של המרקסיזם נותר משמעותי כפי שהיה בימים שבהם הרגש חבר לאינטלקט וביקורת התיאוריה בערה בעצמותיהם.

בעיית התרבות, ולענייננו בעיית מקומה במבנה התיאורטי של מרקס, לא נולדה כאמור עם חברי אסכולת פרנקפורט, אך אלו נטלו על עצמם לבקר את התיאוריה באמצעות בניין-העל. המיקום של בניין-העל בקומה השנייה והיותו פונקציה של המסד הכלכלי נראה להם מוטעה. הם התבוננו במציאות המיידית שלא בישורה טובות לרעיון המאבק המעמדי, שהלך וננטש בידי מעמד העובדים לטובת הימין הקיצוני. מציאות זו, בשילוב יכולתם האינטלקטואלית המבריקה, הוליכו אותם למתוח ביקורת על הנחות היסוד של המרקסיזם: התרבות לדעת הורקהיימר ורעיו לא היתה מעולם אפיפנומנה, אף שמעולם היא לא היתה אוטונומית. יחסה לתת-המבנה המטריאלי של החברה היה רב-ממדי. את כל התופעות התרבותיות יש לראות כמתווכות בעד הכוללנות החברתית, ולא סתם השתקפות של אינטרסים מעמדיים (Jay 1973, 55).

דרך חשיבה זו עשויה להפוך את מודל הציר על קודקודו או לפחות לפרקו, ובכך להרוס

את עמוד השדרה של התיאוריה של מרקס. ברם הורקהיימר מיהר לקבוע כי בין הבסיס לבניין-העל מתקיים כל הזמן משווא ותיווך (Jay 1973) ובכך הוא נמנע במכוון מלחרוג מהמבנה הבסיסי של התיאוריה. התייחסותם של חברי אסכולת פרנקפורט לתרבות היתה שונה לחלוטין מהתפיסה של "מדעי התרבות" (Cultural Sciences), שהיתה מוכרת ומקובלת אז בגרמניה כמעין תיאוריה העומדת בפני עצמה. בעיני אדורנו וחבריו היחסים בין תרבות לערכאות אחרות של המכלול החברתי, ובעיקר בינה לבין הערכאה הכלכלית, התאפיינו בניגוד בין התרבות, שהיא פסגת החיים האנושיים (האוטנטיים), לבין תנאי הקיום החומריים (ההיסטוריים) הנחותים ממנה. המושג דיאלקטיקה, שעוד אדון בו בהמשך, שימש להם הסבר שהוא בגדר פתרון תיאורטי ליחסים בין התרבות לערכאה הכלכלית.

מקריאה בכתבי אדורנו והורקהיימר (ובמידה מסוימת גם בכתבי אריך פרום והרברט מרקוזה) עולה שהתרבות, קרי בניין-העל, מוגדרת כערכאה הנהנית מאוטונומיה יחסית (ראו על כך את דברי אלתוסר בהמשך). אישוש לקביעה זו אפשר למצוא בסירובם העקרוני לצמצם את תופעת התרבות להשתקפות אידיאולוגית של אינטרסים מעמדיים, באופן שבו הם הגדירו ועיצבו את ביקורת התרבות בכלל ובהתייחסותם לאמנות בפרט (O'Connor 2002; Kellner 2002).

לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר אדורנו וחבריו כבר היו ידועים כמי שהציבו את התרבות (את בניין-העל) במרכז הדיון המרקסיסטי, החל לצמוח זרם ששם לו ליעד להדגיש את מעמדו של בניין-העל ולהרחיב את תחולתו. ריימונד ויליאמס (Williams 1981), ריצ'רד הוגרט (Hoggart 1957) וסטיוארט האל (Hall 1981) הם כמה מההוגים והחוקרים הבולטים בקבוצה רחבה זו. אולם נקודת המפנה בהקשר של היחסים בין התרבות לשאר הערכאות נרשמה עוד קודם לכן בידי אסכולת פרנקפורט, ולכן היא ראויה לתשומת לב מיוחדת.

רביזיה של מודל הציר, על נגזרותיה בהקשר התיאורטי, אינה יכולה להסתפק בשדרוג התכנים של בניין-העל, כלומר בשדרוג מעמד התרבות ביחס למכלול החברתי. עליה להבהיר את הדירוג ואת היחסים בין התשתית לבניין-העל. אדורנו וחבריו ביקשו להשיג זאת באמצעות מושג הדיאלקטיקה, שהיה טבוע היטב בתיאוריה של מרקס ובלתי ניתן להמרה. לחברי אסכולת פרנקפורט היתה מחשבה משלהם באשר למושג ולאופן החלתו (Gibson 2002). מחשבה זו הוליכה אותם לתקן את התיאוריה כך שתספק לפחות כמה תשובות ביחס למציאות, שכאמור אינה מתנהגת בהתאם לתיאוריה.

נקודת המוצא לביקורת קונסטרוקטיבית היא הזיווג שהציע הורקהיימר בין ביקורת לדיאלקטיקה (Dialectical Critique) והשלכתו על הכלכלה הפוליטית (Slater 1977). עניינו הראשון של הורקהיימר (וגם של אדורנו ושל חברים נוספים שהחשיבו מאוד את המושג דיאלקטיקה) היה כצפוי בדיאלקטיקה של ההיסטוריה בכלל, ובזו המתייחסת לתודעה ולפעולה בפרט. הדיאלקטיקה ובת זוגה הביקורת קיבלו אצל הורקהיימר מעמד של מסביר (אקספלאנאט), המבהיר את הדירוג ואת היחסים בין הערכאות המרכזיות של המכלול החברתי, ובמיוחד את היחסים שבין התרבות המייצגת את בניין-העל לבין תהליך הייצור

הכלכלי שהוא התשתית. במילים אחרות, הורקהיימר הציע להרחיב את התחולה של המושג דיאלקטיקה. סיוע מסוים לדרך חשיבה זו, הסבורה שהדיאלקטיקה מתרחשת גם בתרבות, יכלו הורקהיימר ואדורנו לשאוב מקריאה ביקורתית בכתבי לוקאץ' (Lukacs 1971), שהמליץ בספרו מ-1923 על "הדיאלקטיקה המטריאליסטית" כעל מתודה שיש לפתח ולהרחיב את תחולתה תוך מגבלות מסוימות (Slater 1977, 95; Jay 1973, 54). בשונה ממודל הציר האורתודוקסי, לוקאץ' סבור היה שהדיאלקטיקה ולא הקביעה הדטרמיניסטית היא המארגנת את היחסים בין התרבות לתשתית: דירוג התרבות והיחסים בינה לבין התשתית הכלכלית אינם נתון קבוע. לדידו יש מקום להניח כי בתופעות התרבותיות משתקפים הניגודים הפרושים בכל המכלול החברתי וכי הדיאלקטיקה המתרחשת בערכאה של התרבות עשויה אף היא לגרום לשינוי בסדר החברתי – מה שהיה נתון, על פי התפיסה האורתודוקסית, רק לדיאלקטיקה המתרחשת בערכאה של הכלכלה. בזמן, טען לוקאץ', יש להניח שלערכאה התרבותית יש כוח אוטונומי משלה לסייע בהבלטת הניגודים האלה ובכינון הדרכים לביטולם (Jay 1973, 55). בכך נקבע בבירור מעמדה האוטונומי (היחסי) של התרבות. מכאן משתמע שבמקום לדון ביחסים בין התשתית לבניין-העל התיקו הפרנקפורטאים את הדיון לדיאלקטיקה: גישת התיאוריה הביקורתית שכווננו העצימה את חשיבות התיווך של הדיאלקטיקה. מהעמדה שנקט אדורנו באמצעות המושג "דיאלקטיקה שלילית" (negative dialectic) אפשר להרחיב את הפירוש לאוטונומיה של התרבות: בתנאים מסוימים אפשר שהתרבות, שכאמור גם היא טומנת בחובה ניגודים, תתערב בחלק מהניגודים הטמונים בתשתית הכלכלית ובכך תשמש גורם שיניע ולא רק ישקף את שינוי הסדר החברתי בכללותו. כך תתכונן אינטגרציה "בריאה" בין שתי הערכאות, הכלכלית והתרבותית, שאמנם בתנאי הקיום הקפיטליסטיים אין להן ברירה אלא להתקיים כמדורגות, אולם הדירוג נשען על דיאלקטיקה ולא על דטרמיניזציה. ארגון היחסים בין הערכאות כיחסים דיאלקטיים משמעו שאין לערכאה אחת דומיננטיות א-היסטורית על פני האחרות. התרבות היא דומיננטית בתחום הזדמנויות היסטוריות מסוים, למשל כאשר הקפיטליזם מתבגר, והיא זו שתטפל בניגודים המרכזיים ותכפה על הערכאה הכלכלית מגבלות מסוימות. מכאן אפשר להבין את ביקורתו הארסית של אדורנו כלפי התרבות הבורגנית, ובעיקר כלפי תעשיית התרבות שהציפה את הפרולטריון: בשל משמעותה העצומה היא האחראית לשימור או לשחזור פגעי הקפיטליזם, וממילא למוטציות הפשיסטיות שלו. אלמלא הדומיננטיות שלה והשפעתה הממשית על המכלול החברתי, כולל הערכאה הכלכלית, לא היתה סיבה להתגולל עליה בעוצמה רבה כל כך. אולם הדיאלקטיקה והאופן שבו היא מייצרת דומיננטיות היסטורית אינה מספיקה כדי לייצר מודל חלופי, שקיומו נגזר מהמבנה התיאורטי של מרקס ותואם אותו. הכל נובע בראש ובראשונה מהמטריאליזם כנקודת המוצא, ולכן לתשתית, כלומר לתהליך הייצור, יש מעמד מיוחד. אי-אפשר להמשיך ולהחזיק בתיאוריה המרקסיסטית בלי הכרה והסכמה ש"בחשבון האחרון", כפי שהעיר אנגלס, המומנט הכלכלי הוא שמכריע. ברם בין "החשבון האחרון" לשאר החשבונות יש מרווח ויחסים דו-צדדיים או רב-צדדיים. על אף המאמץ הרב שהשקיעו

חברי אסכולת פרנקפורט בתיקון התיאוריה של מרקס, עדיין חסרו שני מושגים כדי לייצר מודל חלופי למודל הציר הנוקשה. שני המושגים יבארו את טווח האפשרויות ההיסטוריות (במקום לצמצם את הטווח למצב דירוגי אחד של תשתית-בניין-על), שבו התרבות יכולה למשל להתכונן כהשתקפות של התשתית אך גם כאוטונומית, כבעלת השפעה של ממש, כמי שיש בכוחה להעמיד תנאים מגבילים בדרך התנהגותה של הערכאה הכלכלית (Wright 1985). שני המושגים שראוי להתייחס אליהם בהקשר זה הם דומיננטי ודטרמיננטי והאופן שבו הם מתייחסים זה לזה. שניהם יובהרו בהמשך, מיד עם הצטרפותו של אלתוסר לדיון התיאורטי.

5. אלתוסר: מרקס ידידותי למציאות

בשנות השישים המוקדמות, בהשפעת כתביו של פרויד ובתיווכו של ז'ק לקאן, הציע אלתוסר (Althusser 1970) להסביר ולפרש תופעות ואירועים חברתיים באמצעות "קריאה סימפטומטית". קריאה כזו תאפשר להבחין בין מה שנראה לעין — ה"נראות" של תופעה מסוימת — לבין מה שסמוי ואינו ניתן לצפייה ישירה, היינו מבנה העומק. רק באמצעות מבנה העומק אפשר להבין את משמעות התופעות המסוימות ואת הקשר שלהן לאחרות — למכלול המסוים — בדרך כלל לפורמזיה החברתית המסוימת, שהיא יחידת ההתייחסות שעליה אלתוסר ממליץ. רק באמצעות מבנה תיאורטי אפשר לזהות את מבנה העומק האחראי להתרחשויות הנראות לעין. בקצרה אפשר לומר שקריאה סימפטומטית קובעת כי ישנן שתי מציאויות ושתייהן אמיתיות: זו הנחוית במישרין, וזו הנסתרת שיש לחשוף אותה. הסוציולוגיה של מרקס, קובע אלתוסר, בנויה על הקריאה הסימפטומטית. שתי דוגמאות מאלפות לדרך זו הן הדיון של מרקס במושגים הון וניכור.

אלתוסר הוא מבקר ומחדש של התיאוריה המרקסיסטית. הוא תוקף אותה מכמה חזיתות, אבל ביקורתו מתמצה בהצבת חלופה למודל הציר. מכתביו עולה שהוא דוחה את מודל הציר, העשוי מהתשתית שעליה מונח בניין-על, אך אינו פוסל את רכיביו. הוא רומז לתפקידו של בניין-העל, על רכיביו השונים, בהבטחת המשך קיומם של תנאי הקיום של הפורמזיה החברתית ושל התשתית הכלכלית במיוחד. ביקורתו ניזונה בעיקר מהתמחותו בפילוסופיה, אך שזורים בה היבטים של ביקורת סוציולוגית שאפשר לחלצם בנקל מכתביו וכן היבטים מהפסיכואנליזה של פרויד, שהעתקתם מעלה תמיהות. אלתוסר מציע חלופה למודל הציר, המבוססת על הגדרה מחדש של רכיביו ועל הרחבת היחסים ביניהם. בהקשר זה הוא מטפל גם במושגים הגדולים של התיאוריה: ההיסטוריה, הדיאלקטיקה, הסוכן והמתודולוגיה (Althusser and Balibar 1968). אלה אינם נידונים כאן. למעשה גם את אלתוסר עצמו יש לקרוא קריאה סימפטומטית. כך למשל, במבט ראשון נראה תמוה, מלאכותי ושגוי המהלך של אלתוסר, שהתיק מושגים מהפסיכואנליזה של פרויד — ולו באמצעות הסינון והטרנספורמציה שעמל עליהם לקאן (Althusser 1996) — לצורך הסבר

הסדר החברתי במסגרות חברתיות. התבוננות סבלנית באופן שבו אלתוסר מעתיק ומתרגם כמה ממושגיו של פרויד באמצעות עבודותיו של לקאן עשויה להיות פורייה מבחינת בינוי מחדש של חלקים מסוימים מן התיאוריה של מרקס.

בשנות השישים, כאשר תורגמו לאנגלית כתביו של אלתוסר ונקראו בידי הוגים מחוץ לצרפת, חלה התעוררות בקרב "המרקסיזם המערבי", בלשוננו של פרי אנדרסון (Anderson 1979). הניאו-מרקסיזם, שהחל לפרוח בעיקר באקדמיה, הציע מרקס מתוקן, שהוסיף להתבסס על הנחות היסוד המקוריות של מרקס, אך תוקן והותאם למציאות שלא צייתה לתיזות מסוימות בתיאוריה. חוקרים מרקסיסטים בני הזמן שבו לעסוק בלאום, במעמד, בקפיטליזם עצמו ובדרך התפתחותו,⁵ ובשאלות אחרות שהמרקסיזם הזניח ואילו המציאות ההיסטורית עוררה והציבה על סדר היום, למשל שאלת המגדר (Benton 1984). כמעט בכל דיון עלתה שאלת תקפותו של מודל הציר: שאלת תוקפו של הדירוג ההיררכי בין התשתית לבניין-העל. החוקרים השונים הסכימו ביניהם שיש לדחות את המודל הזה ולהעמיד אחר תחתיו, אולם מלבד כמה מהם (ראו למשל לקלאו ומוף 2004) מקובל היה עליהם כי אל לה לדחייה למחוק גם את מרקס התיאורטיקן עצמו. עצם קיומו של הקפיטליזם, התפשטותו והתעצמותו במהלך המאה ה-20, כולל התמוטטות המשטר הקומוניסטי במזרח אירופה, הם דווקא עדות לתוקפה של התיאוריה של מרקס על הקפיטליזם, או לפחות לתוקפו של החלק המסביר את הדומיננטיות של הקפיטליזם ואת כורח ההתפשטות שלו. אבל כדי שתוקף זה יהיה ראוי יש לתקן את הדרוש תיקון בתיאוריה, ואכן חברי אסכולת פרנקפורט ניסו בהצלחה מסוימת. מאז ימיהם ועד יקצתה של המאה ה-21 נעשו כמה ניסיונות לתקן את מרקס, קרי להתאים את התיאוריה למציאות. אלתוסר ראוי להיכלל בין אלו שהצליחו לשמור על ההיגיון המרקסי.

החלופה שהציג אלתוסר כוללת את מושגי המפתח הבאים: "אוטונומיה יחסית", "דטרמיננט/דומיננטי", "קביעה בחשבון האחרון" ו"היקבעות יתר". מדובר במערכת מושגים שבאמצעותם ובאמצעות הגדרת היחסים ביניהם מציע אלתוסר חלופה קונספטואלית ותיאורטית גם למודל הציר של מרקס. אלתוסר מבקר את התיאוריה המרקסיסטית תוך התמקדות במודל הציר ובו בזמן מציע הצעה חלופית תוך שמירה על המסגרת התיאורטית. הוא עושה זאת באמצעות החלפת מושגים. זו דרכו של אלתוסר כלפי התיאוריה — כלפי צבירת ידע תיאורטי — כאל צבר מושגים המפרנס את עצמו. שכן לתפיסתו, התיאוריה היא שמספקת לעצמה את הדרך לתקף אותה (Smith 1984, 108, 120; Althusser 1970). היות שמושגים הם אבני היסוד של תיאוריה, אם נמיר אחדים מהם באחרים יקרה משהו גם לתיאוריה בכללה. את המושגים החלופיים שואל אלתוסר ממקורות אחרים ושותל אותם בערוגה המרקסיסטית, לאחר שעקר ממנה מושגים שלדעתו אבד עליהם כלל (Althusser and Balibar 1968). שלושת המושגים הראשונים נלקחו מן הארסנל המרקסיסטי שהתרחב

⁵ למשל Brenner 1977; Hobsbawm 1982; Elster 1985; Hilton 1978; Wright 1985; Mandel 1975.

במשך השנים, ואילו המושג היקבעות יתר מקורו בפרויד (Althusser 1996), היינו במערכת התייחסות שונה באופן מהותי מזו שאלתוסר מכוון אליה. היקבעות היתר היא טיעון מרכזי ביותר של אלתוסר בדיון זה, ולכן אי-אפשר להסתפק בטענה שמדובר במטפורה בלתי מזיקה. יש להציע צידוק, ולא רק מתודי, להתקה של המושג היקבעות יתר מהפסיכואנליזה של פרויד למסגרת התייחסות מורכבת יותר ושונה באיכותה. תוך שהוא נסמך על עבודותיו של לקאן, מציע אלתוסר צידוק מושגי ורציפות תיאורטית.

אוטונומיה יחסית היא נקודת המוצא להבנת הרביזיה שמציע אלתוסר במרקסיזם. בראש ובראשונה אלתוסר מעורר את מודל הציר: הוא מסיר את בניין-העל מהתשתית ומציב אותו בשלב הראשון ביחס אחר מזה הסיבתי-דירגי שקבע לו המודל המקורי: הוא מציב אותו ביחס של שקילות. בהקשר זה אלתוסר מתחיל בהגדרת הרכיבים המרכזיים של הפורמציה החברתית (השלם): הוא מסמן את הערכאות המרכזיות ומגדיר את היחסים בינן לבין עצמן ובינן לבין השלם, המגלם את כולן בו בזמן. הערכאות המרכזיות הן: הערכאה האידיאולוגית, הערכאה הפוליטית, הערכאה המשפטית, הערכאה המדעית והערכאה הכלכלית. "הטוטליות החברתית", מפרש אלכס קליניקוס,

היא אחדות מבנית מורכבת: המורכבות (החברתית) נשענת על העובדה שזו אחדות של ערכאות מופרשות, עם אוטונומיה יחסית ועם קצבי התפתחות שונים. המבנה של הטוטליות החברתית נשען על היררכיה בין הערכאות, שנקודת ההכרעה שלה היא ה"כלכלה בחשבון האחרון" (Callinicos 1976, 46).

כאמור, בשלב הראשון פורס אלתוסר את בניין-העל ואת התשתית למצב של מעין שקילות: לכאורה כל אחד ואחד נמצא באותו מישור. אבל הוא ממנה להדגיש כי אין להניח שאכן מתקיים ביניהם יחס מושלם של שקילות, משום שהטענה בדבר האוטונומיה היחסית נוגעת לכל ערכאה בנפרד. במצב היסטורי מסוים — במה שהוא מכנה צירוף נסיבות (conjuncture) וכאן יכונה "תחום הזדמנויות" — הערכאות אינן שקולות. אי-השקילות משקפת את האוטונומיה היחסית השונה של הערכאות השונות (Smith 1984). כך למשל בתחום הזדמנות היסטורי מסוים אפשר שאחת הערכאות הללו תזכה למעמד מיוחס ותהיה דומיננטית. אולם בכל מקרה לערכאה הכלכלית יש מעמד מיוחס, מושהה, של הכרעה "בכשבון האחרון".

בשלב השני אלתוסר מארגן את היחסים בין הערכאות בשני אופנים. אופן אחד, שכבר הוזכר לעיל, הוא רמת האוטונומיה היחסית הקונקרטית בתחום הזדמנויות מסוים שיש לכל אחת מן הערכאות, שמקורן בבניין-העל (אף שמושג זה כבר אינו רלוונטי כל כך). אופן שני הוא מתן מעמד מיוחס לערכאה הכלכלית, הנהנית בכל פורמציה חברתית ובכל תחום הזדמנויות מהיותה מכרעת "בכשבון האחרון". "האוטונומיה היחסית" והקביעה "בכשבון האחרון" (רמזים לשאריות של מודל הציר) יוצרים יחדיו את מה שנהוג לכנות "התיזה של היקבעות היתר" (שם; Benton 1984; Callinicos 1976). המושג היקבעות יתר השאול

מפריד נועד גם להפיח רוח חדשה בהסבר המרקסיסטי. מהמונח אפשר לגזור שההסבר החד-סיבתי, שמקורו במודל הציר, נדחה לטובת הסבר שבמונחים של ימינו ייקרא הסבר רב-ממדי או רב-גורמי.

בהמשך למרקס, גם בתפיסה התיאורטית של אלתוסר הדיאלקטיקה היא ציר מרכזי. אלתוסר תופס את הפורמציה החברתית כטעונה בניגודים (contradictions), שחלקם נובעים מכך שהשלם מורכב מחלקים ומערכאות בלתי שוות בעלות קצב התפתחות שונה, שכל אחת מהן טעונה בניגודים פנימיים משלה ובניגודים חיצוניים הטבועים ביחסים שבניה לבין ערכאות אחרות. אך גם בדיון המיוחד בדיאלקטיקה של מרקס שומר אלתוסר על הגרעין הקשה של התיאוריה כולה: "הדיאלקטיקה היא דטרמיניסטית מן האופן שבו הניגודים השונים נחתכים זה עם זה במבנה של שליטה (structure of dominance) והם שקובעים את כיוון ההתפתחות המסוים" (Callinicos 1976, 46). הסרת הדיאלקטיקה במובנה הסוציולוגי מהתיאוריה של מרקס עשויה או עלולה לבטל את ייחודה של התיאוריה המרקסיסטית ובעצם לאייד אותה עוד בטרם התעמתה עם מציאות כלשהי.

על פי אלתוסר, המושג היקבעות יתר פירושו שתופעות חברתיות בהקשרן הרחב, קרי בהקשר לתחום הזדמנויות היסטורי מסוים שבו הן מתרחשות, נקבעות בידי כמה גורמים ולא בידי גורם אחד בלבד שהוא תמיד הגורם הכלכלי, כפי שקובע מודל הציר. כדי לעמוד על פשר ההסבר הזה ועל מגבלותיו יש להקדים לו את האופן שבו אלתוסר מארגן את היחסים המבניים בין הערכאות האוטונומיות יחסית. לשם כך מציע אלתוסר שני מושגים: הקביעה (הדטרמיניסטית) והשליטה (הדומיננטיות). כל אחת מהערכאות הנבדלות והאוטונומיות עשויה להיות דומיננטית בתחום הזדמנויות מסוים, אך רק הערכאה הכלכלית עשויה להיות שולטת וגם מכרעת (דומיננטית וגם דטרמיניסטית בו בזמן). אלתוסר קובע באופן עקרוני שהיקבעות יתר – שהיא תכונת המבנה, הפורמציה החברתית – פירושה שהמבנה המורכב מיחסי תלות והדדיות בין יסודות שונים בא לידי ביטוי באופן שבו הכלכלה מעתיקה את השליטה (לא את ההכרעה) לאחת הערכאות, ובכך מארגנת את השאר במונחים של מבנה של שליטה (שם). הכלכלה היא אפוא הגורם האחרון והמכריע בכל תחום הזדמנות היסטורי. אלתוסר מניח בעקבות אנגלס כי הכלכלה היא "היסוד המכריע בחשבון האחרון", לא משום ששאר הערכאות הן השתקפות שלה (אפיפנומנה), אלא משום שהיא הקובעת מי מהן תשלוט במבנה המסוים בזמן מסוים. אולם כפי שנראה להלן, הכרעה אינה מצויה בהישג יד. ישנן דרגות חופש רבות בין הרגע שבו מתקבלת הכרעה "בחשבון האחרון" לבין השפעתן של הערכאות האחרות הלא-כלכליות: "ברם הרגע של החשבון האחרון בושש להגיע". לדברי פול ריקר (Ricoeur 1994, 46), אלתוסר מציע מושג עשיר יותר של סיבתיות ובכך הוא דווקא מעצים את מרקס. אלתוסר מבקש שוב להוכיח שאפשר לערוך רביזיה במרקסיזם. הוא הופך אותו לבן זמנו בלי לקטוע את שורשי התיאוריה.

כאמור, את המושג היקבעות יתר שואל אלתוסר מפריד. אין זה המושג היחיד השואל מפריד ומועתק לעבודה המרקסיסטית: גם המושג קריאה סימפטומטית בכתביו של מרקס

שאל מפרויד. פרויד הציג את שני המושגים הללו בעבודתו על פשר החלומות (Freud 1956), אבל בעוד שלקריאה הסימפטומטית אפשר להתייחס כאל מתודה ובו בזמן כאל עיקרון-על אפיסטמולוגי המתייחס לכל רובדי הפרדיגמה הסטרוקטורלית, השימוש שעושה אלתוסר בהיקבעות יתר מחייב התייחסות ביקורתית, שכן מדובר בהעתקת מושג מתחום אחד לתחום אחר, השונה באיכותו ולא בדירוגו. העתקה כזו דורשת הנמקה, אלא אם כן כוונת המחבר היא מטפורית.

אלתוסר מבצע מעבר תיאורטי מפרויד לפורמציית החברתית: הוא מעתיק את המושג היקבעות יתר מתחום אחד לתחום שונה תוך שמירת ערכו התיאורטי, הרציפות התיאורטית והמתודה המומלצת על ידי התיאוריה. לצורך המעבר הזה אלתוסר מסתייע בלקאן, וליתר דיוק בביקורת וברביזיה של לקאן על פרויד.⁶ במידה מסוימת הוא מתייחס גם ל-*On Contradictions* של מאו צה טונג שנכתב ב-1937 (Macey 1994), כולל את פרשנותו המיוחדת ללנין (Ricoeur 1994). מכל מקום, כאשר מושג מועתק מתחום אחד לתחום אחר השונה ממנו במובהק, יש להציע הסבר לכך. אלתוסר מספק הסבר כזה במפורש או במובלע. בעזרת המושג היקבעות יתר אלתוסר מבקש להציע פתרון לדרך ללא מוצא (*cul de sac*) שמודל הציר כופה על הקורא ועל החוקר. באופן כללי ביותר אפשר לטעון שכל תופעה חברתית היא פועל יוצא של כמה גורמים או ניגודים, שייתכן שמוצאם מהערכאות השונות המרכיבות את הפורמציית החברתית (Althusser 1970). להיקבעות יתר יש גם אפקט של "יתר", במובן זה שבהסבר של התופעה המסוימת ישנו עודף הנובע מכך שלגורמים המסבירים יש שני אפקטים: אפקט ישיר ואוטונומי (*su-generis*) ואפקט מעורב (המכונה במתודה המחקרית "שונות האינטראקציה"), הנובע מהאינטראקציה של הגורמים בינם לבין עצמם. אבל עדיין יש לנמק את ההעתקה של מושג זה מהפסיכואנליזה, שעניינה הוא היחיד, לפורמציית החברתית. כאמור, לקאן הוא המתווך: תוך שהוא נתמך בפרדיגמה דה-סוסיר, לקאן קובע שתת-המודע כמוהו כשפה. השפה לדעת לקאן שייכת לסדר הסימבולי, שהוא מישור המשמעות החברתיות וההבחנות למיניהן. כך לקאן נוטל את המושג הפרוידייני המכוון לפסיכה ומעתיקו לרמת הפורמציית החברתית או לחלופין לרמת היחסים החברתיים.

בעבור לקאן, ברגע שהסובייקט נקטע מן הדמיון העשיר... הוא מוכנס למבנה הסימבולי של הלשון. הסדר הבין-סובייקטיבי הזה הוא מקום המושב התרבותי של מחזור התשוקה... תת-המודע הוא... המרחב הבין-סובייקטיבי בין סובייקטים... תת-המודע מובנה כמו לשון (Elliott 1987, 144).

אפשר להציע שלקאן, באמצעות קריאת הסימן של דה-סוסיר, מעלה כמה ממושגיו של פרויד לרמת דיון מורכבת יותר, לרמת המבנה החברתי, בעוד שהיקבעות היתר נעשתה בעצמה למכניזם המשלב בין יחיד למבנה חברתי (ואנייה 2003; מילר 2002).

⁶ מילר 2002; ואנייה 2003; Elliott 1987; Macey 1994.

לא כאן המקום להעמיד למבחן כמה מטענותיו החשובות של אלתוסר, שאינן מתיישבות עם הפירוש הביקורתי שמציעים לקלאו ומוף (2004) ועם פירושים וביקורת של אחרים (Elliott 1987). דוגמה לכך היא טענת ההדחה של הסובייקט מההיסטוריה: על פי אלתוסר מדובר במיתוס ותו לא (Smith 1984). אף על פי כן יש לציין שני דברים בהקשר לפרשנות המתמקדת בסדר הסמלי. ראשית, לא הסדר הסמלי פרסה הוא הדבר שאליו חותר אלתוסר. הסדר הסמלי הוא המסומן של מהות, של מבנה עומק מסוים. ההסדר הסימבולי הלקאניני (Althusser 1996) מסמל יחסים חברתיים המגולמים בפורמציית חברתית מורכבת ושלמה. בד בבד גם היקבעות היתר נוגעת לתופעות חברתיות ממשיות מסוגים שונים, פוליטיים, תרבותיים, מדעיים וכמובן גם כלכליים. היקבעות היתר, כפי שהיא מנוסחת בידי אלתוסר, מסבירה תופעות חברתיות של ממש ובכך מספקת הסבר במסגרת הנחות היסוד של הסוציולוגיה המרקסיסטית, אולם זהו הסבר שונה מזה שמספק מודל הציר. ושנית, כדי להישאר במסגרת התיאוריה שהעמיד מרקס, יש להמשיך ולהחזיק בכמה מושגים והנחות שאין להם תחליף. החשוב שבהם הוא האקסיומה הממזה את המטריאליזם ההיסטורי: הסבר, תיאור ואף ניבוי נגזרים מתהליך הייצור של תנאי הקיום האנושי. מכאן נובעת הטענה הבלתי נמנעת ש"בחשבון האחרון" הערכאה הכלכלית היא המכריעה. המשפטים ההדוקים יחדיו מבוא לתרומה לביקורת הכלכלה הפוליטית הם העוגנים שהתיאוריה קשורה אליהם בעבותות. אם ינותקו העבותות האלה תפליג התיאוריה המרקסיסטית למחוזות אחרים ותישא לשווא את שם הסוציולוגיה המרקסיסטית.

אלתוסר לא מחק את מרקס, גם לא הפך אותו בזווית של 180 מעלות כשם שהפך מרקס לטענתו את הגל. אם כן, מה תרומתו?

התרומה של אלתוסר מתגלמת בהצעת חלופה למודל הציר. כפי שמעידה הספרות הרלוונטית (Benton 1984) זו אינה תרומתו היחידה, אבל בגלל הגלים שהיא עוררה לוותה חלופה זו בהכרח בחשיבה ובהגדרה מחדש של כמה מושגי מפתח אחרים. חלקם – כמו אוטונומיה יחסית, דטרמיננטי ודומיננטי – מגשרים "בחשבון האחרון" בין מודל הציר למודל החלופי. אחרים – כמו "על האידאולוגיה", "על ההיסטוריה", "על הניגודים" ו"על הארטיקולציה" – תומכים ברקונסטרוקציה של מודל הציר, בדחיקתו ובהצבת המודל החלופי. מודל בא ומודל הולך והתיאוריה, שגם היא עוברת סידור מחדש, עדיין אינה מתפרקת.

6. מרקס: הנוסח מתוקן, בינתיים

הנרי לפבר, כשהוא פוסע בעקבות מרקס וזוכר את הגל, כותב: ואז אנו מגיעים אל הרעיון הבסיסי. יחסים חברתיים (כולל יחסים משפטיים של בעלות ורכוש) הם הגרעין של הסך החברתי. הם המבנים אותו, משמשים ומתווכים... בין המסד או ה"תשתית" (כוחות הייצור, חלוקת העבודה) ל"בניין-העל" (מוסדות, אידאולוגיה)... הם

(היחסים החברתיים) מאפשרים את ההבניה מחדש העתידית של היחיד על מסדים חדשים, כך שהוא לא יושם עוד לאל, לא יצומצם לפיקציה מופשטת ולא יכונן על זהות עצמית המבודדת מזהויות אחרות (Lefebvre 1969, 7).

העמדת "היחסים החברתיים" (התרבותיים, הפוליטיים וכדומה) כיחידת ההתייחסות היא קריאת תיגר על מודל הציר וממילא על התיאוריה. בנקודה זו עוסק מאמרי זה, כי כאן מונח מפתח לחידוש פני התיאוריה של מרקס. חברים מאסכולת פרנקפורט הצביעו על הבעיה הטמונה באימוץ מודל הציר כמות שהוא ובעיקר על החולשה של התיאוריה בגלל בניין-העל, חולשה שמקורה בטענת הסיבתיות החד-כיוונית שבין התשתית (המכונה בגסות מסוימת "הגורם הכלכלי") לשאר הדברים הקורים בעולם. אסכולת פרנקפורט הציעה תיקון, שעיקרו העברת הדגש לבניין-העל ולמעשה לתרבות. היה זה צעד חשוב ופורח, אך חסרו להם כמה מושגים כדי להציע ביקורת ותיקון תוך שמירה על הנחות היסוד של התיאוריה המרקסיסטית. מאוחר יותר נגע אלטוסר באותה חולשה, אך בדרך פרשנית שונה. אלטוסר מייצג את הביקורת שנועדה לתקן הנחות ומושגים מסוימים, תוך שמירה על התיאוריה כמכשיר אנליטי לצורך תיאורה והסברה של המציאות החברתית הקפיטליסטית.

חברי אסכולת פרנקפורט וכן אלטוסר ואחרים מסמנים את השבר של התיאוריה המרקסיסטית. ראשיתו של השבר זמן רב לפני אלטוסר ואף לפני אסכולת פרנקפורט. עוד בזמנו של מרקס אפשר היה להבחין בפער בין חלקים מסוימים של התיאוריה לבין המציאות (הקפיטליסטית), שהלכה ונרקמה לנגד עיני מרקס ואנגלס. אנגלס אכן נדרש לעניין זה אך מסיבות מסוימות, שלא כאן המקום לפרטן, לא נערכה אז "ביקורת תיאוריה" באופן המקובל כיום. היו רשמים בני הדורות הראשון והשני היו טרודים בפוליטיקה יותר משעסקו בדיון אקדמי לשמו, ובנסיבות הזמן הפכה התיאוריה של מרקס לכלי אידיאולוגי יותר ויותר. ההשלכות על התיאוריה היו כמעט הרסניות. גם אלו שהתייחסו ברצינות להיבטים התיאורטיים, כמו פלכנוב, הילפרדינג, לוקסמבורג, ברנשטיין ולנין, והעלו נקודות מעניינות וחשובות בפני עצמן, חשבו כמו פוליטיקאים-אידיאולוגים. התרומה של כמה מהם לטשטוש גבולות התיאוריה לא הועילה, בלשון המעטה, להתפתחותה ולחיזוקה.

מבחינת ביקורת התיאוריה, חולשתה של התיאוריה המרקסיסטית דומה לחולשתן של תיאוריות אחרות. חולשה זו מתגלית במפגש שבין ההנחות והמושגים לבין המציאות שהראשונים מתכוונים לתאר, להסביר ולנבא. במפגש זה מתגלה כוחה או רפיונה של כל תיאוריה. אפשר אפוא להישען על כמה מהאנשים — לא מרקסיסטים — העוסקים בשאלת ביקורת התיאוריה, למשל קון ולקטוש, ולקבוע שהשבר בתיאוריה של מרקס נובע מכך שאין היא יכולה לתת מענה למציאות הקפיטליסטית המתנהלת בכוחות עצמה. הבעיה של התיאוריה המרקסיסטית ממוקדת כאמור במודל הציר, בטענת הסיבתיות (הדטרמיניסטית) שבין התשתית לבניין-העל. זו אינה הבעיה היחידה של התיאוריה אך ככל הנראה היא החשובה ביותר, כיוון שבמודל זה טמונות הנחותיה המרכזיות. על כן הטיפול במודל זה

הוא נקודת המוצא ונקודת הכינוס כאחד: הגדרה מחדש של מרכיבי המודל ושל היחסים ביניהם היא תנאי לחידוש פני התיאוריה של מרקס. הפתרון שמציע אלטוסר – הנעוץ בשינוי ובהוספת מושגים כמו אוטונומיה יחסית והיקבעות יתר, וכן בקריאה סימפטומטית של מרקס – נראה ראוי. הוא פותח פתח לחשיבה מחודשת באשר לכושרה של התיאוריה המרקסיסטית להסביר ואולי אף לאמוד תהליכים מרכזיים המתרחשים בעולם, ההולך ונעשה קפיטליסטי יותר ויותר. חשיבה תיאורטית-מרקסיסטית היא תמיד דיאלקטית במובן זה שהיא נמצאת במתח מתמיד מול מציאות המשנה מדי פעם חלקים מפניה. לכן "מרקס מתוקן" הוא דבר שיש לעשותו שוב ושוב. "מרקס מתוקן, בינתיים" הוא למעשה תהליך העשוי להעניק לתיאוריה את הכושר להתמודד עם מציאות כזו.

ביבליוגרפיה

- ג'יימסון, פרדריק, 2002. פוסטמודרניזם: או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר, תרגמה עדי גינצבורג-הירש, רסלינג, תל-אביב.
- גרמשי, אנטוניו, 2004. על ההגמוניה, תרגם אלון אלטרס, רסלינג, תל-אביב.
- הובסבאום, אריק, 1999. עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה 1914–1991, תרגמה כרמית גיא, עם עובד, תל-אביב.
- ואנייה, אלן, 2003. לאקאן, רסלינג, תרגם עמוס סקברר, תל-אביב.
- וגנר, יגאל, 1978. גבולות הפוליטיקה, מסדה, רמת-גן.
- וינריב, אליעזר, 1985. חשיבה היסטורית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
- לקלאו, ארנסטו, ושנטל מוף, 2004. הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית, תרגמה עידית שורר, רסלינג, תל-אביב.
- מהרינג, פראנץ, 1941. קארל מארכס, תרגם אברהם כהן, הקיבוץ הארצי, מרחביה.
- מיי-דן, מיכאל, ואברהם יסעור, 2003. אסכולת פרנקפורט (מבחר), ספריית פועלים, תל-אביב.
- מילר, ז'אק-אלן, 2002. בדרכו של לאקאן, תרגמה סוזי פיצ'וטקה, כתר, ירושלים.
- מרקס, קרל, ופרידריך אנגלס, 1998. מניפסט של המפלגה הקומוניסטית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- Adorno, Theodor, 1981. "Cultural Criticism and Society," in *Prisms*, ed. Theodor Adorno. Cambridge Mass.: MIT Press, pp. 17–34.
- Adorno, Theodor, and Max Horkheimer, 1981. *Dialectic of Enlightenment*. New York: Herder and Herder.
- Anderson, Perry, 1979. *Consideration on Western Marxism*. London: Verso.
- Althusser, Louis, 1970. *For Marx*. New York: Vintage Books.
- , 1996. *Writing on Psychoanalysis*. New York: Columbia University Press.
- Althusser, Louis, and Ettienn Balibar, 1968. *Reading Capital*. London: Verso.

- Ben-Porat, Amir, 1987. "Class Consciousness Before Class," *Theory and Society* 16: 741–769.
- Benton, Ted, 1984. *The Rise and Fall of Structural Marxism*. New York: St. Martin Press.
- Bernstein, Eduard, 1911. *Evolutionary Socialism*. New York: Huebsch.
- Bernstein, Jay, 2001. *Adorno: Disenchantment and Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blumberg, Werner, 2000. *Karl Marx*. London: Verso.
- Bottomore, Tom, 1975. *Marxist Sociology*. London: Macmillan.
- Bottomore, Tom, and Maximilien Rubel, 1956. *Karl Marx: Selected Writing in Sociology and Social Philosophy*. London: C.A. Watts and Co. LTD.
- Brenner, Robert, 1977. "The Origin of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smitian Marxism," *New Left Review* 194 (July–August): 25–93.
- Callinicos, Alex, 1976. *Althusser's Marxism*. London: Pluto Press.
- Cohen, Gerald, 1978. *Karl Marx's Theory of History: A Defense*. Princeton: Princeton University Press.
- Derrida, Jacques, 1994. *Specters of Marx*. New York: Routledge.
- Elliott, Gregory, 1987. *Althusser: Detour of Theory*. London: Verso.
- Elster, Jon, 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freud, Sigmund, 1956. *The Interpretation of Dreams*. New York: Avon Books.
- Gamble, Andrew, 1999. "Marxism and the New Right Theory," in *Marxism and Social Science*, eds. Andrew Gamble, David Marsh, and Tony Tant. London: Macmillan, pp. 85–103.
- Gibson, Nigle, 2002. "Rethinking an Old Saw: Dialectical Negativity, Utopia, and Negative Dialectic," in *Adorno: A Critical Reader*, eds. Nigle Gibson and Andrew Rubin, London: Blackwell, pp. 257–291.
- Giddens, Anthony, 1982. *Profiles and Critiques in Social Theory*. London: Macmillan.
- Gould, Carol, 1978. *Marx's Social Antology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gouldner, Alvin, 1985. *Against Fragmentation*. New York: Oxford University Press.
- Hall, Stuart, 1981. "Cultural Studies: Two Paradigms," in *Culture, Ideology and Social Process*, ed. Tony Bennett. London: Batsford, pp. 33–48.
- Hilton, Rodney, 1978. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London: New Left Books.
- Hobsbawm, Eric, 1982. *The History of Marxism*. Brighthon: Harvest Press.
- Hoggart, Richard, 1957. *The Uses of Literacy*. Harmondsworth: Penguin.
- Horkheimer, Max, 1972. *Critical Theory*. New York: Seabury Press.
- Jay, Martin, 1973. *The Dialectical Imagination*. Boston: Little, Brown Co.
- Kautsky, Karl, 1927. *The Class Struggle*. New York: Mainstream.
- Kolakowski, Leszek, 1970. *Main Currents of Marxism*. Oxford: Oxford University Press.

- Kellner, Douglas, 2002. "T.W. Adorno and the Dialectic of Mass Culture," in *Adorno: A Critical Reader*, eds. Nigel Gibson and Andrew Rubin. London: Blackwell, pp. 86–109.
- Korsch, Karl, 1970. *Karl Marx*. New York: J. Wiley and Sons.
- Kuhn, Thomas, 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakatos, Imre, 1965. "Falsification and Methodology of Scientific Research Program," in *Criticism and the Growth of Knowledge*, eds. Imre Lakatos and Alan Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lefebvre, Henry, 1969. *The Sociology of Marx*. New York: Vintage Book.
- Lukacs, Georg, 1971. *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. London: Marlin Press.
- Macey, David, 1994. "Thinking with Borrowed Concepts: Althusser and Lacan," in *Althusser*, ed. Gregory Elliott. Oxford: Blackwell, pp.142–158.
- Mandel, Ernest, 1975. *Late Capitalism*. London: New Left Books.
- Mannheim, Karl, 1960. *Ideology and Utopia: An Introduction to Sociology of Knowledge*. New York: Harcourt.
- Marx, Karl, 1911. *Contribution to the Critique of Political Economy*. Chicago: C.H. Carr.
- , 1939. *Theses on Feurbach: Appendix to the German Ideology*. New York: International Publishers.
- McMahon, Christopher, 1999. "Marxism and Culture," in *Marxism and Social Science*, eds. Andrew Gamble, David Marsh, and Tony Tent. London: Macmillan, pp. 195–216.
- Mehring, Franz, 1936. *Karl Marx*. London: G. Allen and Unwin.
- Meyer, Alfred, 1963. *Marxism*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Mulhern, Francis, 1992. *Contemporary Marxist Literary Theory*. London: Longmans.
- Nelson, Cary, and Lawrence Grossberg, eds., 1989. *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Longmans.
- Plekhanov, Georgy, 1953. *Fundamental Problems of Marxism*. New York: International Publishers.
- O'Connor, Brian, 2002. "Introduction," in *The Adorno Reader*, ed. Brian O'Connor. London: Blackwell, pp. 1–11.
- Ricoeur, Paul, 1994. "Althusser's Theory of Ideology," in *Althusser*, ed. Georgy Elliot. Oxford: Blackwell, pp. 44–72.
- Slater, Phil, 1977. *The Origin and Significance of the Frankfurt School*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Smith, Steven, 1984. *Reading Althusser*. London: Cornell University.
- Thomas, Paul, 1991. "Critical Reception: Marx Then and Now," in *Marx*, ed. Terrell Carver. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 23–54.

Thompson, Edward, 1978. *The Poverty of Theory*. London: Merlin.

Turner, Jonathan, 1986. *The Structure of Sociological Theory*. Chicago: Dorsey Press.

Turner, Jonathan, and Leonard Beeghly, 1981. *The Emergence of Sociological Theory*. Homewood:
Dorsy Press.

Williams, Raymond, 1981. *The Sociology of Culture*. New York: Schoken.

Wright, Eric, 1985. *Classes*. London: Verso.